

Розділ VII

ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 902.7(477.4)

Ю.Г. ТЮТЮННИК,

О.Д. ЛАВРИК

Водяні млини середньої частини басейну Дніпра та Південного Бугу

Дослідження присвячене вивченню особливостей архітектури та сучасного технічного стану водяних млинів, виявлених у ареалі середньої течії Дніпра та Південного Бугу.

Ключові слова: водяний млин, будівельно-конструктивні особливості, архітектура, технічний стан.

Водяні млини зараз зайняли чільне місце в індустріально-археологічних дослідженнях і з кожним роком привертають все більшу й більшу увагу фахівців пам'яткознавства і пам'яткоохоронної справи. Тому для їх дослідження є цілий ряд причин. Часто-густо водяні млини є значними пам'ятками архітектури та виробничої історії краю, а отже, в силу цього, мають вивчатися і ставитися на облік. У більшості випадків будівлі млинів покинуті й руйнуються, а тому нагальною є потреба повернення їх до «другого життя» та припинення процесів саморуйнації. В останні роки водяні млини привернули увагу фахівців у сфері «зеленого туризму», їх споруди можуть бути перероблені в готелі, скансени, музеї тощо й тим самим увійти в орбіту туристичного бізнесу. Нарешті, з кожним роком все гостріше постають енергетичні проблеми. Невідновлювальні джерела енергії повинні скоро (в історичних масштабах) закінчитися, і це викликає значне занепокоєння. Досвід водяного млинарства, як галузі, що базувалася на відновлювальному джерелі енергії, викликає все більший і більший інтерес у інженерів, технологів, економістів і буде продуктивно використаний у недалекому майбутньому. Не виключено, що цілий ряд водяних млинів знову залучать у виробництво, й вони продовжать своє автентичне існування. Такі основні передумови зростаючого інтересу до водяного млинарства та водяних млинів – дивних і притягуючих до себе споруд.

Нашими дослідженнями були охоплені середні частини басейнів Дніпра і Південного Бугу разом із смугою вододілу в межах найвищих висотних позначок Придніпровської височини. Саме перехідна смуга викликає найбільше зацікавлення, оскільки тут відбувається зміна гідрологічних і геоморфологічних умов водяного млинарства в межах найбільших в Україні річкових басейнів. Досліджувалися лівобережні притоки Дніпра та Південного Бугу I-IV порядків, а також річище самого Південного Бугу. Річкові системи досліджені з різною детальністю, починаючи від систематичного цілковитого вивчення річки за всією її течією (Роставиця, Унава) та закінчуючи випадковими «точковими» спостереженнями в окремих пунктах на тих чи інших водотоках. Всього було вивчено 72 пункти на 16 річках [1]. (Ми не говоримо «населені пункти», оскільки зустрічалися об'єкти, розташовані за їхніми межами). Трапилося 77¹ млинів і їхніх залишків. Вони були зафотографовані, окремі обмірені, про них було розпитано у місцевого населення, а потім віднайдено всі відомості у доступній історичній і виробничій літературі. Велика увага приділялася ландшафтному, гідрографічному та гідротехнічному оточенню млинарських споруд, оскільки вони зводилися і функціонували у нерозривному зв'язку з природними та супутніми технічними умовами, неначе «вписуючись», інтегруючись у ландшафт.

Спектр артефактів млинарського будівництва, що досліджувався, був широким – від руїн та ледь помітних залишків (так званих *індустріальних слідів* [2]) до гарно збережених виробничих комплексів, що включають до свого складу млин (або два), склади, транспортери, міні-ГЕС, олійні. Іноді млини продовжують функціонувати, якщо не на енергії води, то на електричній. Дослідження проводилися у 2007-2010 роках в межах 20 адміністративних районів [3] п'яти областей – Вінницької, Житомирської, Київської, Кіровоградської та Миколаївської.

Отже, нами знайдено й досліджено 77 млинів та їхніх залишків. Охарактеризуємо їх за такою схемою: 1) час побудови; 2) будівельно-конструкторські особливості; 3) архітектура млинів; 4) техніко-технологічні параметри; 5) сучасний технічний стан; 6) ландшафтно-естетичні (пейзажні) властивості; 7) відбиття і збереження у художній літературі, міфопоетиці та свідомості народу.

Час побудови. Час побудови об'єкту можна визначити точно і безпосередньо – за датою, викладеною цеглою на фасаді, а в одному випадку (с. Плоска Ружинського р-ну) видряпаною на стіні. Інше більш-менш надійне джерело інформації про дату побудови млина – літературні та архівні дані. Але в окремих статтях вони можуть бути неточними. Ще менш точне джерело – оповідки місцевих жителів, які дають уявлення про час побудови млина здебільшого із погрішністю в 5–10 років. Найоптимальніший приблизний спосіб визначити дату побудови – непрямою, на основі порівняння архітектурних стилів, фрагментарних відомостей, публікацій тощо. Наприклад, користуючись відомим довідником по млинах України К. К. Мацянского від 1912 року [4], дізнаємося, що у селі Чубинцях Сквирського р-ну Київської обл. був один млин. Але їх тут два. Отже другий, той що не встиг увійти до довідника, було побудовано не

1 В п'яти пунктах трапилися млинарські комплекси, тобто 2 млини та деякі супутні об'єкти, розташовані поруч. Тому пунктів 72, а млинарських об'єктів 77.

Рис. 1. Залишки водяного млина у селі Мигія Первомайського району Миколаївської обл., р. Південний Буг, 1792 рік.

(див. нижче) [5]. Наймолодші – млини 1956 року побудови в селі Матюші Білоцерківського р-ну Київської обл. (рис. 2) [6] і 1955 року в селі Вільнопілля Ружинського р-ну Житомирської обл. (дати спорудження викладені цеглою на фасадах). Таким чином, напевно можна сказати, що охоплено часовий період упродовж більше, ніж півтора століття.

Усі досліджені об'єкти, що збереглися і вік яких вдалося з'ясувати, за будівельними та архітектурними, в основному, параметрами, ми розділяємо на такі часові групи: 1) до відміни кріпацтва, тобто до 1861-го року; 2) об'єкти (тобто млин і залишки млина); 3) 1861 – 1890 роки; 4) 1891 – 1917 роки; 5) 1920-ті – 1930-ті роки; 6) 1945 – 1956 роки; 7) 1956 роки.

Будівельно-конструктивні особливості. *Будівельні матеріали.* Нами виявлені млини, збудовані із бутового камення, цегли, дерева і глинобитний.

Кам'яні млини. Бутове камення використовується в будівництві будь-якого млина – для спорудження цокольних поверхів, а в деяких – і для спорудження водоприймаючих пристроїв, на яких монтувалися водяні колеса або турбіни. Млинів, що не мають цоколю з міцного бутового каменю, ми не зустріли. Навіть, якщо цоколь зведений до мінімуму, він обов'язково викладається бутом (рис. 3). Майже обов'язкове вико-

раніше 1910-х років. І не пізніше 1920-х, оскільки архітектурного стилю, в якому зведені обидва чубинські млини після Жовтневої революції вже не було. Інший приклад – млин у селі Ліщині Житомирського р-ну. Ані дати, ані відомостей про його будівництво немає. Але старожили кажуть, що він «багатьох людей вберіг від голодної смерті у часи Голодомору». Це означає, що млин було побудовано не пізніше 1932 року. І не раніше 1920 років, оскільки млинів від 1910-х років такої конструкції, як ліщинський, ніде в районі досліджень не зафіксовано.

Користуючись всіма зазначеними способами, ми визначили більш - менш достеменно (з точністю до десятиліття) дати побудови 30-ти млинів і їхніх залишків. Найстаріші із знайдених нами об'єктів – це залишки млина у селі Мигія Первомайського району Миколаївської обл. – 1792 р. (рис. 1), і млин у селі Дулицькому Сквирського р-ну Київської обл. – 1832 р.

(див. нижче) [5]. Наймолодші – млини 1956 року побудови в селі Матюші Білоцерківського р-ну Київської обл. (рис. 2) [6] і 1955 року в селі Вільнопілля Ружинського р-ну Житомирської обл. (дати спорудження викладені цеглою на фасадах). Таким чином, напевно можна сказати, що охоплено часовий період упродовж більше, ніж півтора століття.

Будівельно-конструктивні особливості. *Будівельні матеріали.* Нами виявлені млини, збудовані із бутового камення, цегли, дерева і глинобитний.

Кам'яні млини. Бутове камення використовується в будівництві будь-якого млина – для спорудження цокольних поверхів, а в деяких – і для спорудження водоприймаючих пристроїв, на яких монтувалися водяні колеса або турбіни. Млинів, що не мають цоколю з міцного бутового каменю, ми не зустріли. Навіть, якщо цоколь зведений до мінімуму, він обов'язково викладається бутом (рис. 3). Майже обов'язкове вико-

Рис. 2. Млин / міні-ГЕС у селі Матюші Білоцерківського району Київської обл., р. Роставиця, 1956 рік.

Рис. 3. Млин у селі Дмитрівка Фастівського р-ну Київської обл., р. Унава, поч. XX ст.

на (рис. 4). Тому цоколь повинен бути особливо міцним. Далі, при спорудженні верхніх поверхів, бутове каміння може використовуватися, а може – ні. Якщо всі горішні поверхи складені бутовим камінням, ми говоримо про кам'яні млини, таких нами виявлено 22. Вони переважають у басейні П. Бугу. Якщо бутове каміння використовується лише для будівництва 1-2-х «повноцінних» поверхів, а ще 1-2 поверхи виконуються із цегли, слід говорити про кам'яно-цегельні млини, яких виявлено 8. Варто зауважити, що переважає більшість кам'яних млинів (близько 15) має те чи інше цегляне оздоблення – віконних і дверних прорізів, інколи кутів; кам'яно-цегляні як правило таке оздоблення мають.

Цегляні млини переважають у басейні Дніпра. Тут цегла, на відміну від басейну Південного Бугу, є основним будівельним матеріалом для їх спорудження. Всього ідентифіковано 22 цегляних млина. Переважна більшість їх складена червоною цеглою. Два млина (у селах Городківці Андрушівського р-ну та Дерганівці Ружинського р-ну Житомирської обл.) складені білою силікатною цеглою. Залишки млина у селі Хажині Бердичівського р-ну Житомирської обл. – також з силікатної цегли.

Зауважимо, що застосування цегли відкривало перед архітекторами широкі можливості з оздоблення і опорядження екстер'єру млинів. Відомо, що пластичні властивості цегляної кладки широко використовувалися в архітектурі періоду еклектики (друга половина XIX ст.).

Рис. 4. Основний вал, що передавав рух від водяного колеса до мукомельних машин і механізмів. Цокольний (напівпідвальний) поверх млина у селі Карабіїв Ружинського р-ну Житомирської обл., р. Роставиця.

ристання буту для кладки цокольних поверхів пояснюється тим, що саме ця частина споруди млина приймає на себе найбільші механічні навантаження. Сюди підводяться вали, що приймають рух від водяного колеса або турбіни і передають його нагору – до всіх внутрішніх механізмів млина.

Далі, при спорудженні верхніх поверхів, бутове каміння може використовуватися, а може – ні. Якщо всі горішні поверхи складені бутовим камінням, ми говоримо про кам'яні млини, таких нами виявлено 22. Вони переважають у басейні П. Бугу. Якщо бутове каміння використовується лише для будівництва 1-2-х «повноцінних» поверхів, а ще 1-2 поверхи виконуються із цегли, слід говорити про кам'яно-цегельні млини, яких виявлено 8. Варто зауважити, що переважає більшість кам'яних млинів (близько 15) має те чи інше цегляне оздоблення – віконних і дверних прорізів, інколи кутів; кам'яно-цегляні як правило таке оздоблення мають.

Дерев'яні млини. Таких віднайдено 2: у селах Ліщин Житомирського р-ну і Прибережне Ружинського р-ну Житомирської обл. Це – мало виразні невеликі споруди.

Глинобитний млин (1) знаходиться у силі Плоска Ружинського р-ну, ззовні він оббитий дошками («вагонкою»).

Інженерно-геоморфологічні рішення. За розташуванням у рельєфі та впливом рельєфу на споруду, всі досліджені млини можна розділити на три групи:

1) збудовані на заплаві у створі водотоку впритул до дамби; 2) збудовані на рівні поверхні заплави ближче до схилу тераси; 3) збудовані на штучних міні-островах. Перший варіант найрозповсюдженіший, при ньому обов'язковим є наявність ставу та греблі. У другому й третьому варіантах гребля не обов'язкова, оскільки будуються обвідні канали, на яких встановлюють водоприймаючі пристрої (колеса або турбіни).

Поверховість. Млини, які ми виявили, мають від одного до чотирьох поверхів. Але поняття «поверх» щодо найнижчого, а іноді й другого від землі, для водяного млина не таке просте, як може здатися на перший погляд. Справа у тому, що «повноцінні» цокольні, іноді перші поверхи, тобто чітко виражені в плані та за висотою, характерні лише для інженерно-геоморфологічних рішень типу «2» і «3». Якщо ж млин тулиться одним боком до дамби (дуже рідко – до схилу тераси, коли долина річки занадто вузька, наприклад, у селі Ягнятині Ружинського р-ну Житомирської обл.), то цокольний поверх повністю, або частково набуває форми тригранної призми – дамбою чи схилом тераси по вертикалі ззовні він «розрізається» по діагоналі (рис. 5). У результаті – з боку вищих позначок рельєфу – греблі, схилу тераси – споруда має 1-2 поверхи, а з боку річища – 2-3: додається 1/2 (1/3, 2/3) цокольного поверху, а залишок вірізається у тіло дамби або тераси. Тому характеризувати «врізані» млини за поверховістю не так просто, в кожному окремому випадку доводиться вирішувати, вважати чи ні цокольний поверх «повноцінним». Пам'ятаючи про це, зазначимо, що одноповерхових млинів та їхніх залишків нами виявлено 22; двоповерхових – теж 22; триповерхових млинів знайдено 8 і чотирьохповерхових – 3.

Архітектура млинів. Будь-який водяний млин за межами міста – видатна архітектурна споруда. У міській забудові він може «губитися» серед інших архітектурно примітних споруд. На околиці міста, в селі, а тим паче за межами населеного пункту – ні! Тут він – архітектурний акцент, архітектурна домінанта, архітектурна пам'ятка – навіть у напівзруйнованому вигляді. Л. В. Прибєга запропонував щодо вітряків вживати поняття «млинарська архітектура» [7]. Ми думаємо, що млинарською слід вважати також і архітектуру водяних млинів (котрі, до речі, більш розповсюджені, ніж вітряки – краще збереглися). З одним суттєвим уточненням - водно-млинарська архітектура. (Відповідно, щодо вітряків доцільно користуватися поняттям вітро-млинарської архітектури).

За архітектурно-стилістичними особливостями, млини, що нам зустрілися, а також окремі їх залишки, до яких ще можливо застосувати поняття «архітектурний стиль», доцільно класифікувати таким чином.

Млини вкрай збіднені на оздоблення та опорядження; споруди без виразної та ефектної архітектоніки. Це категорія – *без стилю*, звичайнісінькі «хати», в яких, на перший погляд, важко й млин-то вгледіти (рис. 5). Одно-, максимум, двоповерхові споруди. Таких знайдено 11.

Млини *романські гомології*. Опорядження та оздоблення не мають, але дуже виразні за архітектонікою: це кремезні капітальні, як правило, з бутового каменю споруди від 1 до 3-х поверхів, що всією своєю структурою і зовнішнім виглядом свідчать про міць і стійкість до механічних навантажень на конструк-

Рис. 5. Млин у селі Дулицьке Сквирського р-ну Київської обл., р. Роставиця, 1832 рік. Цокольний поверх набув форми тригранної призми під впливом рельєфу.

цію. Власне саме це й обумовлює їхню гомологічність романським спорудам [8]. Таких споруд виявлено 4. Це найбільш ранні будівлі – до 1880-х років.

Романські гомології із елементами цегляного стилю. Дуже розповсюджені, особливо в басейні Південного Бугу. Їх віднайдено найбільшу кількість – 15. Зберігаючи всі архітектонічні властивості «чистих» романських гомологій, вони, в той же час, вже мають більш-менш виразне цегляне оздоблення віконних і дверних прорізів, іноді кутів. Ці будівлі датуються здебільшого 1890-ми – 1910-ми роками.

Млини цегляного стилю. Є цегляними спорудами, тяжіють до басейну Дніпра. Виявлено 13 таких споруд. Цегляний стиль – своєрідний «підстиль» періоду еkleктики. Він базувався на широкому використанні пластичних властивостей цегляної кладки, за допомогою якої вибагливо оздоблювався екстер'єр споруди. Цегляний стиль був широко розповсюджений у другій чверті XIX – на початку XX ст. як у громадянській, так і в промисловій архітектурі. Але якщо в першій він відігравав лише роль «підстилю» еkleктики, то у другій став відносно самостійним способом художнього вираження [9]. У млинарській архітектурі вказаного періоду він мав широке застосування, як безпосередньо при спорудженні цегляних будівель, так і в якості допоміжного художнього способу при оздобленні кам'яних та кам'яно-цегляних млинів. Елементи цегляного стилю залишилися популярними і в пізніші періоди млинарського будівництва (1920-ті – 1930-ті, 1950-ті роки).

Млини в стилі неоренесансу або з елементами неоренесансу. Зустрічаються

лише в басейні Південного Бугу, всього їх виявлено 4. Найбільш складні та виразні в архітектурному відношенні споруди. Складені бутовим каменем, але з широким застосуванням цегли для оздоблення та опорядження. Крім виразної архітектоніки й вибагливого, як для промислової споруди, екстер'єру,

Рис. 6. Млин, стилізований під неоготику. Місто Немирів Вінницької обл.

мають також виразну композиційну побудову, елементи ордеру. Вік побудови – 1890 – 1910 роки.

Млин (I) у стилі *неоготики* («підстиль» еkleктики) виявлено у місті Немирові Вінницької обл. (рис. 6).

Млин (I) у стилі *модерн*, збудований в 1905 році, знаходиться у селі Дерганівці Ружинського району Житомирської обл.

Млини з елементами *ретроспективізму та неокласицизму*. Про яскраво виражений стиль говорити не доводиться, але елементи ордеру, пілястри та лопатки, іноді руст «видають» стилістичні уподобання архітекторів (рис. 2). З 6-ти ідентифікованих споруд 5 – у басейні Дніпра, 1 – в басейні Південного Бугу. Споруди з елементами ретроспективізму 1900-х – 1910-х років складені бутом і цеглою; з елементами неокласицизму – 1950-х років (лише у басейні Дніпра), виконані у цеглі.

Найгарнішими в архітектурному відношенні із знайдених нами млинів є млин 1914-го року в селі Романівці Попільнянського р-ну Житомирської обл. – яскраво виражений цегляний стиль, і млин кінця XIX ст. в селі Лупуловому Уляновського р-ну Кіровоградської обл. – чудовий зразок неоренесансу (рис. 7).

Техніко-технологічні параметри млинів. Під такими ми розуміємо спосіб гідроприводу та обумовлену ним архітектурно-будівельну організацію як зовнішнього, так і внутрішнього простору споруди. Простіше кажучи – те як «знімається» рух води та передається на технічні пристрої, які рухають усю кінематику виробництва.

Загальновідомо, що водяні млини бувають колісними й турбінними. Колісні, в свою чергу, поділяються на млини верхнього і нижнього бою (наливні та підливні). Менш відомо, що існують також гвинтові водяні млини, в яких у якості приймача руху потоку використовується нахилений під кутом до земної поверхні гвинт Архімеда [10]. Це – велика рідкість, в Україні, наскільки нам відомо, поки що не описані. В районі досліджень нами не виявлені також колісні млини верхнього бою, оскільки вони більш характерні для річок гірських і передгірських територій, русла яких мають більші нахили, стрімкіший потік, а також сприятливіші морфометричні умови для подачі води зверху колеса. Колісні млини розташовуються як біля гребель, так і по природному, або штучно трансформованому (звуженому, спрямленому, відведеному) руслу потоку. Турбінні млини, які працюють за тим же принципом, що й ГЕС, потребують греблі і ставу з достатнім штучним перепадом висот. Всього нами виявлено 13 колісних і 52 турбінних млинів та їхні залишки [11]. Перші тяжіють до басейну Південного Бугу і до дослідженої нами течії (верхів'я) Росі, другі – до інших водотоків. Колісні млини потребують більш сильного потоку. Турбінні ж в районі дослідження, здебільшого, будувалися на дрібніших річках, навіть на притоках IV порядку (р. Білуха), якщо ті перегорожені гаткою і мають на даному створі біль-менш виражений перепад висот.

Зазначимо, що, за довідником К. К. Мацяньського [12], значна кількість з досліджених нами млинів користувалася не лише гідравлічним джерелом енергії, а й силою пару. Вони мали в своєму складі парові машини («пароводяні млини», за К. К. Мацяньським), а деякі й дизелі. Але якщо гідравлічні пристрої, або

їхні елементи, в більшості випадків ідентифікуються і худо-бідно за зовнішніми ознаками можна дізнатися чи млин водяний, чи турбінний, то парові / дизельні машини практично не збереглися, і тому дізнатися про їхню первинну наявність в тому чи іншому млині вдається лише з вказаного довідника або інших історичних джерел.

Рис. 7. Млин у стилі неоренесансу. Село Лупулове Уляновського р-ну Кіровоградської обл.

Сучасний технічний стан. Відповідно до ступеня збереженості й технічного стану, проведені дослідження, а також деякі теоретичні міркування, дають підстави виділити вісім категорій водно-млинарських об'єктів. **8** – повністю збереглися у функціональному стані, включаючи зовнішній гідропривід (діючий, або недіючий). Такий млин нам зустрівся лише **1**. Він розташований у селі Трубівці Ружинського р-ну Житомирської обл., збудований у 1953 році і має у своєму складі міні-ГЕС (або, навпаки, ГЕС має у своєму складі млин). Цим і пояснюється збереженість силового гідроприводу. На відміну від переважної більшості інших досліджених нами млинів (і млинів / міні-ГЕС), він розміщується не в спеціальних виносних конструкціях, а безпосередньо у «тілі» будівлі млина-ГЕС, її цокольному поверсі. Цей факт, а також «молодість» споруди, сприяли збереженню водноенергетичного турбінного пристрою, хоча він і не функціонує. **7А** – повністю збереглися, за виключенням гідроприводу, який функціонувати вже не може. Продовжують експлуатуватися в якості млинів (електричних), складів, готелів, музеїв тощо (рис. 5). Таких знайдено **16**. **7Б** – аналогічні **7А**, але не експлуатуються ніяким способом – «законсервовані». Таких ідентифіковано **17**. **6** – гарно збереглися ззовні, але внутрішні конструкції (перекриття, драбини, галереї та ін.) частково зруйновані, виробничі механізми повністю або частково видалені (рис. 7). Таких відмічено **6**. **5** – внутрішні конструкції повністю зруйновані, залишилися лише стіни, каркас споруди, але у відносно гарному стані. Таких ідентифіковано **7**. **4** – споруда частково зруйнована (приблизно на 70-80 %), є окремі стіни або їхні частини з віконними прорізами, гарно виражений фундамент, залишки гідротехнічних конструкцій (іноді навіть із фрагментами турбін) тощо (рис. 8). Таких знайдено **7**. **3** – споруда зруйнована на 100 %, залишилися купи каміння, окремі невисокі фрагменти стін, залишки фундаменту та ін., але об'єкт на місцевості ідентифікується гарно, без будь-яких зусиль (рис. 1). Таких знайдено **8**. **2** – споруда повністю зруйнована, її фрагменти погано збереглися і не відразу ідентифікуються на місцевості – лише після деяких нескладних пошукових робіт. Таких знайдено **10**. **1** – від споруди залишилися 1-2 сліди – каміння, балка, кілька цеглин тощо, які виявляються лише після ретельних пошуків. Таких знайдено **4**. Групи 1-3 об'єднуються у категорію індустріальних слідів.

Звичайно, ефективними є об'єкти 7-4 груп (55). Але й індустріальні сліди 1-3-ї груп (22), хоча формально й мало що дають для справи збереження пам'яток історії та культури (в нашому випадку - агропромислових пам'яток млинарської виробничої культури) та мають непересічну цінність. Варто лише акцент з проблематики власне збереження пам'яток змістити у сферу оспадкування. Індустріальний слід – останній уречевлений свідок колишніх виробничих подій, технічної історії. В юриспруденції існує таке поняття «охорона свідків»; є сенс запровадити його й у пам'яткоохоронній справі. Останній свідок важливий просто в силу свого існування – навіть якщо це напівзогнила балка, шматок бетону або купа цегли. Зникне він – зникне уречевлена пам'ять місця, збідніє його образ, відійде у вічність артефакт. Звичайно це станеться колись, але чим пізніше, тим більша кількість поколінь матимуть можливість відчутти та побачити історію свого краю не абстрактно через текст, зображення, спогад, а конкретно – через артефакт тієї ж історії.

Додамо також, що дослідження індустріальних слідів – захоплююча справа. Якщо продовжувати аналогію із юридичною цариною, то вона нагадує слідство. А в результаті слідства, як знаємо, розкривається утаємниченість, в нашому випадку – виробничо-історична. Це збуджує й інтригує, наповнює думку фантазією і надає їй своєрідного часового польоту, оживляє історичні образи, які ні за яких інших умов не змогли б ожити знову.

Ландшафтно-естетичні (пейзажні) властивості. Водяні млини, як зазначалося, є визначними архітектурними спорудами – навіть непоказні. У великій мірі це зумовлено ландшафтним оточенням млина. Здебільшого млинарські споруди розташовані за межами суцільної забудови, «на природі». Вписуючись у ландшафт фізично, вони формують з ним і візуально-композиційну єдність, ландшафтно-естетичний ефект виникає тоді, коли ця єдність сприймається як гармонійне ціле, а таке сприйняття млина та ландшафту спостерігається майже завжди. Звичайно, цьому сприяє чинник інженерно-геоморфологічної і гідрологічної «вмонтованості» споруди у місцевість, без чого неможливе її адекватне функціонування. Але однією функцією і структурно-будівельними рішеннями справа не обмежується. Промислова архітектура, з погляду естетики, взагалі є парадоксальним явищем: «архітектурні надмірності», що створюють красу споруди, тут можуть навіть заважати виконанню її основної – технологічної – функції. Але виключно художні рішення в промислових спорудах проводяться у життя активно (точніше проводилися – приблизно до 1950-х років). У водно-млинарській архітектурі це проявляється сповна, лише 11 споруд із 55-ти, вивчених нами, як підкреслювалося вище, не мають цілеспрямованих архітектурно-художніх рішень. Але і ці споруди, будучи інтегровані в ландшафт, здатні створювати неповторні естетичні ефекти, так би мовити, стихійно.

Ці ефекти «з боку» ландшафту обумовлюються цілим рядом чинників. Ми не можемо в рамках статті охарактеризувати їх усі, підкреслимо лише головне. Насамперед, це візуально-просторова відкритість ландшафту. Тут головне: а) глибина врізу долини та крутизна її бортів, б) звивистість русла у плані, в) наявність і густина деревинно-чагарникової рослинності, г) інколи, але не часто, деяку роль може відігравати й прилегла забудова (млин розташований у центрі села,

або навіть міста, як у Білій Церкві)². Друге, що важливо, це висота й габітус самої споруди млина, що є очевидним. У результаті комбінації усіх цих чинників, млинарсько-пейзажна панорама може бути закритою, напівзакритою, напіввідкритою і відкритою. У першому наближенні такі її підрозділи можемо охарактеризувати таким чином.

Закрита млинарсько-пейзажна панорама. Споруду видно в секторі $0^\circ \div 90^\circ$ виднокола, вона гарно схована у заростях та / або у рельєфі, з більшості видових точок проглядається з відстані у десятки – першої сотні метрів, лише з деяких (в основному з тих, що розташовані уздовж річища) – з відстані 200-300 м. Таких панорам нами виділено **2I**, вони зустрічаються переважно на звивистих ділянках річок та / або в каньйоподібних долинах з високими крутими бортами.

Напівзакрита панорама. Споруда спостерігається у секторі виднокола $90^\circ \div 180^\circ$. З усіх видових точок розпізнається з відстані сотень метрів. Таких панорам нами виділено **17**.

Напіввідкрита панорама. Млин простежується у секторі виднокола $180^\circ \div 270^\circ$, з половини видових точок видимий на відстані сотень метрів, з $\frac{1}{4}$ точок – на відстані перших кілометрів. Таких виявлено **2I**.

Відкрита панорама. Млин видно в секторі $270^\circ \div 360^\circ$ виднокола, як мінімум з $\frac{3}{4}$ видових точок – на відстані перших кілометрів, з $\frac{1}{4}$ точок може бути видимий на відстані сотень метрів. Таких виявлено **II**. Ці панорами характерні для ділянок долин розлогих (коритоподібних), не звивистих із бідною деревинно-чагарниковою рослинністю. Пейзажно відкриті млини найбільш вражаючі, особливо, якщо навкруги немає інших будівель. Ще більш поетичними у відкритому пейзажі є руїни млинів категорії 4 (рис. 8).

Значимо, що в багатьох випадках руїни категорії 3 і, як правило, категорій 2 і 1 не можуть бути оцінені з позицій пейзажно-панорамного огляду, оскільки, висоти, як такої, не мають. Для їхньої художньо-естетичної оцінки на перше місце слід ставити інші критерії, наприклад, ступінь романтичності руїни, її локальної несподіваності та оригінальності серед скель і хащ і т. ін.

Очевидно, «ступінь романтичності» є суб'єктивною естетичною категорією. Менш суб'єктивними, але все одно неабияк суб'єктивними, є критерії градації секторів огляду типу $0^\circ \div 90^\circ$, $90^\circ \div 180^\circ$ і т. д. До суб'єктивності пейзажних оцінок млинів треба ставитися спокійно: коли йдеться про естетичні (в тому числі ландшафтно-естетичні) феномени, суб'єктивність постає не просто такою собі перепорою, від якої варто «якомога об'єктивніше» відкараскатися, а органічною складовою поцінування об'єкту – мистецького творіння. У нашому випадку – твору архітектурного, містобудівного та ландшафтно-архітектурного.

Наступна та остання царина характеристики млинів є на 100 % суб'єктивною.

Відбиття і збереження водяних млинів у художній літературі, міфопоетиці та ментальності народу. Ця тема дуже широка й потребує окремого висвітлення. Ми зупинимося лише на моментах, що найбільше нас вразили.

2. Рідкісність такої розпланувальної суперпозиції обумовлюється тим, що зазвичай забудова не розташовується впритул до річища, а тим паче до дамби. Млин же обов'язково має знаходитися біля води.

Рис. 8. Залишки млина між селами Гопчиця та Іваньки Погребищенського р-ну Вінницької обл., р. Самець.

Найпотужніший образ водяного млина у художній літературі належить, на наш погляд, сучасному італійському письменникові Вінченцо Верде [13]. Головний герой новели *Крадій життя* (*Il ladro di vite*), потрапивши однієї місячної ночі на старий водяний млин і спостерігаючи за його роботою, раптово, несподівано для себе отримує відповідь на питання, яке бентежило й лякало його усе життя: хто знищує життя? хто є «крадієм життя»? Жорна млина, що оберталися і монотонно перемелювали зерно на борошно, відповіли йому: ЧАС. В цій невеличкій новелі італійський письменник кинув виклик самому Мартіну Хайдеггерові, котрий час і буття зв'язав у єдине. Час, перекоонує нас В. Верде, не породжує буття, і буття не породжує час; час – нищить буття, краде життя, він є ворогом, злочинцем по відношенню до будь-якого життя. І головним епізодом у цьому переконанні є епізод зустрічі головного героя із працюючим водяним млином [14].

Італійський новеліст сконцентрував у своєму творі всю ту міфопоетику (і метафізику) водяного млина, що була притаманна будь-якій народній млинарській культурі. Плин води – плин часу, жорна, що перемелюють усе³: одні із найсильніших образів, породжених колективною народною уявою і філософію, що за силою інтерпретації буття не поступаються а ні гераклітівським, а ні хайдеггерівським.

Будучи зв'язані з часом, водяні млини, з одного боку, є тривіальними, а з іншого – конче загадковими та романтичними об'єктами – як сам час. Виникло навіть поняття млинарської романтики [15]. У народній уяві млини й мірошники пов'язувалися із нечистою силою: чорти забезпечували гарний плин води, що обертало колесо. Якщо мірошник не товаришував із лукавим, то й млин погано працював. Старий млин, його гатка, верби на греблі здавна були місцями побачень закоханих, тому млинарські образи часто зустрічаються у піснях і легендах про кохання. У давнину млини були своєрідними клубами, тут селяни, чекаючи своєї черги на помел, спілкувалися, обмінювалися новинами, сільськими плитками тощо. Млини тут трактувалися у громадянському контексті, як осередки життя громади, місця соціальної активності селян. А от після Жовтневої соціалістичної революції, в силу негативних класових трактувань постаті мельника (це були заможні особи, що не гребували експлуатацією селян), млини почали пов'язувати з різного роду засідками, таємними місцями, де переховувалися вороги, організовувалися заколоти. Нерідко в оповідках про млини місцеве населення підкреслювало їхню, а отже й свого рідного села, причетність до «світового» технічного прогресу: то турбіна там американська, то колесо там німецьке, якесь особливе, то машину чехи змонтували і т. ін. Така гордість за техніку була характерна для XIX – початку XX ст. – і це цілком зрозуміло. Але, що цікаво, не

3 Перемелеться – буде мука: народне прислів'я.

рідко подібні оповідки про «американські турбіни» і «німецькі колеса» від селян можна почути і сьогодні. Одним словом, водяний млин міцно засів у народній уяві та обрис силою силенною найрізноманітніших образів.

Щодо досліджених нами об'єктів, то наведемо приклади деяких бувальщин і небилиць, що нам розповідали місцеві мешканці.

Село Жовтневе Попільнянського р-ну Житомирської обл., де на річці Унаві стоїть один із наймальовничіших млинів, раніше іменувалося «Жидівці». Цю назву воно колись отримало на честь євреїв-гідробудівників. Щоб приборкати норовисту Унаву під час зведення греблі та будівництва ставу для млина, вони, згідно з своїми єврейськими повір'ями, втопили в річці кілька овечок. Річка прихля й дала себе загатити. Село перейменували із Матвеївців на Жидівці.

Коли будували млин у селі Сокоlecь (Немирівський р-н Вінницької обл.), пан, що наймав робітників, кожного допитував, скільки каменів той зможе покласти «за зміну». Відповіді були різними, в межах перших сотень одиниць каменів. А один каменяр сказав, що жодного каменя не покладе, доки не знайде іншого, щоб до нього пасував. Взяв пан того майстра до роботи і вийшов у нього чудовий млин, один з найкрасивіших. Зараз, дивлячись на кладку стін цього млина (рис. 9), неважко дійти висновку, що легенда базувалася на дійсних фактах.

Про млин у селі Соломія, що на Кіровоградщині, розповідають таке. Довга черга, на декілька днів, стояла до млина на помел. А гатка млина була з дефектами. Мірошник вирішив скористатися нелюбов'ю українців до стояння у чергах і запропонував тим, що стояли наприкінці черги, залізти у воду і відновити дамбу. За це пообіцяв пропустити їх без черги. Люд не довго думаючи, покидав одіж і поплигав у воду, дамбу відновили, муку змололи без черги, оповідку і пам'ять про себе залишили. Всі задоволені.

Млин у селі Романівці, що на Попільнянщині, знаменитий тим, що біля нього, під покровом вікових лип на крутих схилах Унави любив віршувати Максим Тадейович Рильський, зокрема, саме тут він переклав «Пана Тадеуша» А. Міцкевича. Так кажуть місцеві жителі та робітники музею Рильського, що в Романівці. Нещодавно біля млина облаштували майданчик і поставили табличку, на якій зазначено, що це місце – меморіальне, пам'ятка культури. Це є чи не першим прикладом того, як в сферу пам'яткоохоронної діяльності залучається не просто млин, а місце, ландшафт, в якому він розташований.

Найрозповсюдженішим образом руїни старого млина в уяві сучасних жителів сіл і містечок є зразок міцності. Не раз і не два нам доводилося чути від них, якою потужною була споруда млина, як при її будівництві яйця у цемент клали (і це так), і як її не могли зруйнувати, а підірвали (і це теж часто було правдою), і як якісні будматеріали, що «вивільнилися», використовували.

Рис. 9. Ідеальна кам'яна кладка – стіна млина у селі Сокоlecь Немирівського р-ну Вінницької обл., р. Південний Буг, 1898 рік.

вали для спорудження то клубу, то школи, а то і «чайної у Ружині»; і – захоплене резюме: «Отож раніше будували!»).

Всі перераховані алюзії щодо когнітивних аспектів водно-млинарської культури є не просто романтичним завершенням даної статті, викладеним авторами для її прикраси. У сучасній теорії оспадкування показано, зокрема Ю. О. Веденнін [16], що символічне, образне, алегоричне наповнення ландшафтного артефакту, – а вище наведене аналізом ми намагалися показати, що водяні млини є саме такими артефактами, – створює особливу категорію ландшафтів, які мають розглядатися як різновид культурно-історичної і природної спадщини, – *асоціативні ландшафти*. Тому збереження ландшафтно-водно-млинарських об'єктів є водночас і збереженням пам'яток техніки та виробничої історії, і збереженням пам'яток архітектури та містобудування, і збереженням неймовірно цінних антропогенних ландшафтів і геотехнічних систем, наповнених філософією, образами і пам'яттю поколінь

Джерела та література

1. Серед обстежених річок млини або їх залишки були ідентифіковані на таких: 1) басейн Дніпра: Гнилоп'ять і Гуйва (басейн Тетерева); Ірпінь з притоками Винаркою і Унавою; Рось з притокою Роставицею і притоками Роставиці Постілом і Самцем та притокою Самця Білухою; 2) басейн Південного Бугу: сам Південний Буг, притоки – Десна, Дохна, Згар, Ровець, Постолова.
2. *Тютюнник Ю. Г.* Индустриальные следы (на примере стеклоделия Закарпатья) // Питання історії науки і техніки. – 2008. – № 2. – С. 65-69.
3. Вінницька обл.: Бершадський, Вінницький, Калинівський, Козятинський, Немирівський, Погребищенський, Тиврівський, Тростянецький; Житомирська обл.: Андрушівський, Бердичівський, Житомирський, Попільнянський, Ружинський; Київська обл.: Білоцерківський, Сквирський, Фастівський; Кіровоградська обл.: Гайворонський, Уляновський; Миколаївська обл.: Кривоозерський, Первомайський.
4. Справочник кь карте мельницъ, винокуренныхъ, пивоваренныхъ, маслобойныхъ и писчебумажныхъ фабрикъ и заводовъ губерній Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской і Полтавской / Сост. К. К. Мацянский. – Киев: Изд-во Т-ва Россійско-Американской резиновой мануфактуры, 1912. – 382 с.
5. Про дату побудови млина у селі Мигія нам повідомила завідувачка відділом Первомайського краєзнавчого музею Красіна Олена Пилипівна. Про дату спорудження млина в селі Дулицькому нам сказав його міршник (млин працює на електроенергії, причому, як водяний він, зі слів мельника, перестав працювати всього три роки тому).
6. Ця споруда була збудована як міні-ГЕС і в 1950-1960-х роках функціонувала як така, але потім її перепрофілювали на млин.
7. *Прибєга Л.* Традиційні млинарські споруди України: типологія, охорона та реставрація // Пам'ятки України: Історія та культура. – К., 1998.
8. Як було нами показано раніше (*Тютюнник Ю. Г.* Объекты индустриальной культуры и ландшафт. – К.: Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2007. – 152 с.), зовнішня схожість водно-млинарських споруд на романські обумовлюється тим, що і ті, і ті мали бути механічно міцними, стійкими до навантажень. Для замків, фортець, монастирів романського періоду така необхідність диктувалася військовими чинниками, для водно-млинарських споруд – фактором сильного силового навантаження на корпус та несучі конструкції від технічних пристроїв, що обертаються. Крім того, романські споруди, використовуючи захисні властивості місцевості, «вписувалися» в рельєф, у гідрографію, взагалі в ландшафт. Те саме вимагається й від водяного млина, який фактично перетворюється в єдине ціле з геолого-геоморфологічними та гідрологічними об'єктами місцевості. Будівельно-фізична аналогія й обумовила архітектурно-тектонічну гомоло-

гичність романських та водно-млинарських споруд, хоча їхні й історичні (генетичні), й функціональні параметри нічого спільного між собою не мають.

9. *Тютюнник Ю. Г.* Объекты индустриальной культуры...

10. *Bakker J. S.* Cooperation between mills: stepped drainage // Drainage, Mills and Polders: History and Preservation / TIMS 2007: Report of the Themed Day at the 12th International Symposium on Molinology. – The Netherland, Putten, 8 Jule 2007. – Voorburg: Ed. TIMS, 2008. – P. 63–80.

11. Наявність у минулому колеса або турбіни на млинарському об'єкті – руїни в багатьох випадках вдавалося встановити завдяки довіднику К. К. Мацяньського (Справочник кь карте...). Іноді серед руїн траплялися залишки турбін (залишки коліс не траплялися). А в деяких випадках на колишню належність млина до турбінного чи колісного вказували місцеві старожили.

12. Справочник кь карте...

13. *Verde V. Il Ladro di vite / Verde V. Il Ladro di vite e altri racconti.* – Torino: Edizioni Arti Grafiche San Rocco – Grugliasco, 1996. – P. 33–51.

14. “Прокинувшись, він пішов у напрямку, звідки лунав той гуркіт, що нагадував грім негоди, яка наближалася.

Невдовзі за купою дров, котра кидала місячну тїнь до самісіньких його ніг, на пагорбі, що височів у низовині, він розгледів млин. Наблизився, пхнув напіввідчинені двері, за якими тремтів промінець тьмяної лампи, і побачив машину, котра розмелювала зерна, перетворюючи їх на порошок. Між двома велетенськими камінними колесами, грубими і незупинними, зерна автоматично та монотонно ставали борошном.

Разом з ним за тїєю виставою спостерігав якийсь дивний дід. Здавалося, він навіть не помітив його, коли той зайшов – так поглинула дідів погляд тая машинерія. Дід був увесь білий від муки, що вкривала його з голови до п'ят. Його руки стискували верхівку довжелезної палі, надаючи притулку зарослому підборіддю.

– Вона ніколи не припиняється? – спитав він діда.

– Ніколи. Вона існує для того, щоб перемелювати зерна, – була відповідь, що дав йому старий наглядач машини, навіть не звівши погляду.

Мовчанням і думками спливали хвилини, сирота розпроцався з старим, але той навіть не відповів. Та йому було вже байдуже. В час, коли він віддалявся від того місця та гуркоту, усмішка грала радістю на його обличчі. Він зрозумів. <...> Він, нарешті зміг впізнати того «крадія життів», що тримав його у страхі від самого дитинства.

<...> Машина нищила життя кожного золотого зерняти. Одне раніше, інше пізніше – всі перемелювалися під вагою тих камінних коліс. Коли яке – було питанням лише ... ЧАСУ” (*Verde V. Il Ladro di vite...* P. 46–47, 50. Пер. з італ. Ю. Г. Тютюнника).

15. Див. сайт «Wassermühlen-Romantik» за адресою <http://www.muehlendvd.de>.

16. Культурный ландшафт как объект наследия / Под. ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. – М.: Институт Наследия; СПб.: Изд-во «Дмитрий Булавин», 2004. – 620 с.

Ю.Г. Тютюнник, А.Д. Лаврик Водяные мельницы средней части бассейна Днепра и Южного Буга

Исследование посвящено изучению особенностей архитектуры и современного технического состояния водяных мельниц, обнаруженных в ареале среднего течения Днепра и Южного Буга.

Ключевые слова: водяная мельница, строительно-конструктивные особенности, архитектура, техническое состояние.

Yu. G. Tyutyunnyk, O. D. Lavryk Water-mills of middle part of Dnepr and South Bug Area
Research is devoted the study of architectures' features and modern technical state of water-mills, discovered in the area of middle flow of Dnepr and South Bug.

Key words: water-mill, build-structural features, architecture, technical state.